

MIROŚLAW SOBECKIKATEDRA EDUKACJI MIĘDZYKULTUROWEJ
UNIwersytet w Białymstoku**NIEMEN – CENTRUM CZY PERYFERIA
KULTURY SYMBOLICZNEJ?
KONTEKST EDUKACJI MIĘDZYKULTUROWEJ**

Pogranicze to często odległe od centrów peryferia wzajemnie na siebie wpływających kultur. Sam termin peryferia zazwyczaj jest odbierany pejoratywnie. Tymczasem, kiedy mówimy o peryferiach w odniesieniu do rzeczywistości uformowanej na styku dwu wzajemnie się przenikających kultur i społeczności, pojęciu temu nie musi towarzyszyć silny negatywny wydźwięk. W tym przypadku rzeczywistość wykreowana w ramach tak rozumianej kultury marginalnej [Bednarski, 1987: 198] nigdy nie stanowi całkowitego zerwania z przeszłością kulturową jednej z grup (np. grupy mniejszościowej). Pojmowana w ten sposób peryferyjność nie może mieć charakteru wartościującego. Jest ona raczej **efektem relacji** między centrum a peryferiami określonych kręgów kulturowych. Jako taka jest ona jedną z zasadniczych cech pogranicza kultur i stanowi ważne wyzwanie dla humanistyki i nauk społecznych, w tym zwłaszcza dla pedagogiki. Kwestie te podnoszone są także przez jedną z najdynamiczniej rozwijających się, młodych subdyscyplin pedagogicznych – edukację międzykulturową.

Wielkie rzeki Europy przez wieki odgrywały istotną rolę w dynamice kultury. Jako ważne trasy komunikacyjne łączyły lokowane nad nimi miasta, przyczyniając się do wzrostu ich prosperity, ale także do rozprzestrzeniania rodzących się w nich idei. Rzeki stanowiły także istotne naturalne granice, chętnie używane w politycznej delimitacji przestrzeni. Stawały się wówczas granicami zbiorowości i miejscem spotkania wygenerowanych przez nie kultur, przestrzeni pogranicza. Do takich rzek w Europie Środkowo-Wschodniej należy Niemen. Rzeka o długości 937 km płynąca dziś przez terytorium Białorusi, Litwy i Federacji Rosyjskiej (Obwód Kaliningradzki) wypływa z okolic Mińska na Białorusi, a uchodzi deltą do Morza Bałtyckiego. Dzięki systemowi kanałów posiada połączenie z dorzeczami Dniepru i Wisły. Jednak przede wszystkim jest to rzeka, która ma ogromne symboliczne znaczenie dla naro-

Ilustracja 1. Niemen na mapie z współczesnymi granicami

Źródło: <http://pl.wikipedia.org/w/index.php>

dów zamieszkujących dawniej i obecnie jej dorzecze. Jako taka jest wyraziście obecna w kulturze tych narodów, stanowi obiekt licznych odwołań. Niestety, często odniesienia do Niemna jako symbolu ważnego dla kultur narodowych mają charakter **zawłaszczający**, i przez to nie dostrzegają obecności innych kultur w przestrzeni wokół rzeki. Każda grupa chce zawładnąć symbolem i dysponować nim na prawach wyłączności. W oczywisty sposób taki stosunek do symbolu wypiera ze świadomości współistnienie Innego. Tym samym w znacznym stopniu uniemożliwia budowanie właściwych relacji o charakterze międzykulturowym. Niezwykle silne oddziałują tu nieomal atawistyczne potrzeby zdobywania terytorium, którego rzeka staje się symbolem. W dziejach ludzkich zbiorowości panowanie nad terytorium (zawładnięcie nim) stanowiło jeden z głównych kierunków ich aktywności. Pozostaje więc pytanie czy żyjemy w czasach, w których możliwa jest zmiana i odejście od atawistycznego terytorializmu na rzecz świadomego współistnienia w przestrzeni.

Niemen symbolem sąsiedztwa Polaków, Litwinów i Białorusinów

Rzeka będąca ważnym symbolem przestrzeni, której dotyczy niniejszy tekst posiada zbliżone brzmienie w językach zamieszkujących jej brzegi narodów. W języku białoruskim nazywa się *Nioman* (Нёман), w polskim – *Niemen*, w rosyjskim – *Nieman* (Неман), w litewskim *Nemunas*. Jedyne w języku niemieckim brzmienie jest nieco inne. Niemcy nazywają rzekę – *Memel*. Dla zrozumienia znaczenia rzeki dla kultur narodów Europy Środkowo-Wschodniej ważne jest cofnięcie się w historię, zwłaszcza dzieje kontaktów polsko-litewsko-białoruskich. Początek związkom dynastycznym między Polakami i Litwinami dał ślub księcia mazowieckiego Bolesława II z księżniczką Gaudemundą, córką księcia litewskiego Trojdena, który miał miejsce już w roku 1279. Warto podkreślić, że do roku 1385, kiedy to doszło do najbardziej spektakularnego związku między wielkim księciem litewskim o imieniu Jogajła (Jagiełło) a polską monarchinią Jadwigą, dającego początek jednej z największych dynastii XV-wiecznej Europy, zawarto jeszcze około dwudziestu innych polsko-litewskich małżeństw dynastycznych [Trimonienė, 2006: 544]. Rozpoczęły one intensywne polsko-litewskie kontakty kulturalne nad brzegami Niemna.

Już w roku 1323 Giedymin pisząc do niemieckich franciszkanów prosi ich o przysłanie na Litwę czterech duchownych znających język polski, żmudzki lub ruski [ibidem: 545]¹. Zdaniem Artūrasa Dubonisa władca Wielkiego Księstwa Litewskiego Witold potrzebował dużej liczby pisarzy w związku ze swoimi politycznymi aspiracjami. Prawie wszyscy pisarze byli obcokrajowcami, Polakami, Niemcami i Rusinami. Kancelarię jednego z następców Giedymina wielkiego księcia Witolda tworzyły już dwa działy – łaćwiński i ruski, zaś niektóre dokumenty spisywano także po tatarsku. Co ciekawe, do obsługi spraw wewnętrznych księstwa stosowano język ruski [Dubonis, 2006: 515]. Taka sytuacja utrzymała się do unii lubelskiej (1569), po której zaczął go zastępować język polski. Jednak długi czas broniono kulturowego *status quo* prawnie zobowiązując pisarzy sądów ziemskich Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL) do sporządzania dokumentacji po rusku. W Statucie Litewskim nakazywano, aby pisarze prawa grodzkiego wywodzili się ze szlachty znającej prawo i pismo ruskie. Działo się tak aż do 1697 roku, kiedy to Sejm nakazał sądom WKL przygotowywać pisma tylko po polsku [ibidem: 516]. Przez cały czas trwania

¹ We wcześniejszych wiekach w stosunku do współczesnych Białorusinów używano terminu Rusini, zaś język którym się posługiwali nazywa się do dziś językiem ruskim. Warto przy tym zauważyć, że przymiotnik „ruski” występuje we współczesnej potocznej polszczyźnie jako zdecydowanie pejoratywny synonim przymiotnika „rosyjski”

WKL wielonarodowość stanowiła o jego istocie. Znajdowało to wyraz m.in. w opinii cytowanego przez Dubonisa Jana Amosa Komeńskiego, który miał stwierdzić, że „dla Litwinów znajomość kilku języków to rzecz zwykła” [ibidem: 521]. Jednak z biegiem czasu dominacja Królestwa Polskiego w ramach Rzeczypospolitej stała się uciążliwa dla Wielkiego Księstwa Litewskiego. Polityczna i kulturowa rola WKL w federacyjnym państwie słabła. Wydaje się, że momentem przełomowym była unia lubelska (1569), w dużym stopniu wymuszona na elicie Wielkiego Księstwa Litewskiego przez otoczenia króla Zygmunta Augusta. W rezultacie – w XVII wieku – Radziwiłłowie (jeden z najpotężniejszych rodów litewskich) stanęli po stronie Szwedów w wojnie z Rzeczypospolitą. Ziemie nad Niemnem stały się centrum wewnętrznego sporu i jednocześnie przestrzenią kulturowej rywalizacji, którą wkrótce miała przesłonić przychodząca z zewnątrz ekspansja rosyjska.

Ważnym elementem dyfuzji kultur zachodzącej nad brzegami Niemna był wymiar religijny. Dorzecze Niemna leży bowiem na styku zachodniego i wschodniego chrześcijaństwa. Od początku drugiego tysiąclecia docierali tu misjonarze chrześcijańscy zarówno tradycji wschodniej jak i zachodniej. Mimo że formalnie i ostatecznie WKL przyjęło chrzest w 1385 roku², to już dwa wieki wcześniej powstawały tu świątynie chrześcijańskie w rycie wschodnim³. Intensywny rozwój kulturalny WKL sprawił, że nad Niemnem pojawiły się najpiękniejsze w tej części Europy zabytki sakralne budowane w tradycji zachodniej. Częstokroć tradycje wschodnia i zachodnia przenikały się.

Ważną częścią społeczeństwa Rzeczypospolitej byli wyznawcy judaizmu. W dużych nadniemeńskich miastach w XIX i na początku XX wieku stanowili oni niekiedy połowę ludności. W XIV wieku za przyczyną wielkiego księcia Witolda nad Niemnem pojawiają się Tatarzy, uciekinierzy ze Złotej Ordy. W XVII wieku wzmacniają ich Tatarzy osiedleni tu przez króla polskiego Jana III Sobieskiego. Wraz z Tatarami w nadniemeński krajobraz na trwałe wpisują się muzułmańskie meczety. Niektóre z nich przetrwały do dziś⁴.

W końcu XVIII wieku Rzeczypospolita Obojga Narodów przestała istnieć i jej wschodnia część dostała się pod władanie Rosji. Próba odzyskania niezależności zbliżyła narody polski, litewski i białoruski. Symbolicznym wymiarem tego zbliżenia jest herb państwa funkcjonujący w czasie powstania przeciwko Rosji w 1863 roku. W herbie zamieszczonym poniżej w trzech polach

² Wcześniej mamy do czynienia z nietrwałą próbą przyjęcia chrześcijaństwa przez Mendoga w 1251 roku.

³ Przykładem jest choćby istniejąca do dziś cerkiew pod wezwaniem świętych Borysa i Gleba w Grodnie

⁴ Przykładem są meczety w miejscowości Iwie na Białorusi i Kruszyniany w Polsce

Ilustracja 2. Herb powstańczy z 1863 roku

Źródło: http://pl.wikipedia.org/wiki/Powstanie_styczniowe

widzimy symbole trzech największych narodów zniewolonej Rzeczypospolitej. Są nimi: Orzeł Biały – herb Polaków, Pogoń – herb Litwinów (rycerz na koniu w lewadzie z uniesionym mieczem) oraz Archanioł Michał – herb Rusinów. Nad tarczą widnieje korona – symbol monarchii.

Okres powstania styczniowego z 1863 roku był jednym z ostatnich wyrazistych działań zmierzających do łączenia wysiłków trzech kultur narodowych w obrębie jednej państwowości. Bodajże ostatnią próbę podjął w XX wieku – pochodzący z Niemna – Józef Piłsudski. Jednak jego koncepcja federalistyczna nie znalazła należytego wsparcia zarówno w środowisku polskim, jak też w litewskim i białoruskim, które już wówczas wyraźnie optowały za pełną narodową suwerennością. Nie bez znaczenia był tu także konflikt o symbole. Nieustępliwość strony polskiej i litewskiej w sprawie Wilna sprawiła, że stosunek obu narodów do wspólnego dziedzictwa był skrajnie różny. Działo się tak aż do końca wieku XX. Chociaż i dzisiaj spory te nie ustały zupełnie, czego świadectwem są trudności z respektowaniem prawa Unii Europejskiej w odniesieniu do mniejszości narodowych.

Ilustracja 3. Euroregion Niemen

Źródło: <http://www.wigry.win.pl/niemen.htm>

Mimo wszystko przemiany polityczno-społeczne w Europie Środkowej i Wschodniej mające miejsce u schyłku XX wieku sprawiły, że Polacy, Litwini i Białorusini zaczynają na nowo odkrywać łączącą ich niegdyś kulturę i odpowiadającą jej symbolikę. Sprzyjają temu nowe uwarunkowania polityczne, w tym przynależność Polski i Litwy do Unii Europejskiej oraz objęcie Białorusi unijnym programem Partnerstwo Wschodnie. W roku 1997 na mocy porozumienia podpisanego przez władze przygranicznych regionów Polski, Litwy i Białorusi został utworzony Euroregion Niemen. Obszar polskiej strony Euroregionu obejmuje części województw podlaskiego i warmińsko-mazurskiego o łącznej powierzchni – 20,5 tys. km², którą zamieszkuje około 1 mln 200 tys. osób. W części litewskiej w skład Euroregionu wchodzi rejony ze stolicami w miastach Alytus, Mariampol i Wilno. Jest to obszar o powierzchni – 19,5 tys. km² z 1 mln 330 tys. mieszkańców. Po stronie białoruskiej w Euroregionie znajduje się Obwód Grodzieński o powierzchni 25,0 tys. km², zamieszkały przez 1 mln 200 tys. osób.

Miasta obszaru nadniemeńskiego – symbole przenikania się kultur

Kulturowe losy położonych nad Niemnem ziem symbolizują losy trzech miast, położonych dziś w trzech krajach, ale niegdyś współstanowiących jedną, ale wielokulturową przestrzeń polityczną – Rzeczpospolitą. W dziejach Wilna, Grodna oraz położonego na obrzeżach Białegostoku – Supraśla, bez trudu dostrzegamy przenikanie się kultur narodowych i religijnych. Niestety dzisiaj efekt owego przenikania często stanowi przedmiot przetargów i jednostronnego zawłaszczania.

W Wilnie – stolicy Litwy – najwyraźniej dostrzegamy wzbogacający efekt pogranicza, spotkania kultur narodowych i religijnych. Miasto od średniowiecza rozwijało się na styku dwu wyznań chrześcijańskich katolickiego i prawosław-

Ilustracja 4. Ikonostas cerkwi pw. św. Ducha w Wilnie

Źródło: <http://www.naukowy.pl/encylkopedia>

nego. Oba istnieją tu do dziś, także w formie związanej z wzajemnym przenikaniem, wszak mieszkają tu także grekokatolicy (katolicy obrządku wschodniego, uznający dogmatykę katolicką i zwierzchność papieża, ale sprawujący kult w ryście bizantyjskim). Jak pisze znany litewski poeta Tomas Venclova Wilno stało się „centrum cywilizacji katolickiej na obrzeżach ziem ruskich” [Venclova, 2003: 9]. To tu w epoce renesansu powstawały pierwsze książki w językach narodów zamieszkujących tę część Europy. W roku 1522 powstała w Wilnie drukarnia założona przez uznawanego za ojca literatury białoruskiej Francyska Skorynę. Wydał on pierwszy modlitewnik w języku ruskim. Po 11 latach powstały drukarnie wydające książki w języku polskim i po łacinie. Zaś pod koniec wieku w roku 1595 Mikołaj Dauksza opublikował pierwszy katechizm w języku litewskim [ibidem: 21]. Zaś na początku XIX wieku rozpoczął tu swoją twórczość najwybitniejszy polski poeta Adam Mickiewicz.

Także w wymiarze religijnym Wilno jest miastem pogranicza. Z uwagi na przenikanie się silnych kulturowo środowisk: chrześcijańskiego, żydowskiego oraz muzułmańskiego miasto było w przeszłości nazywane Jerozolimą północy. Ikonostas w cerkwi pw. św. Ducha w Wilnie, dzieło Jana Krzysztofa Glaubitza, w znakomity sposób oddaje synkretyzm Wschodu i Zachodu w chrześcijańskiej sztuce [Bardach, 1982: 821]. Cała cerkiew (a w szczególności ikonostas) stanowi przykład spotkania zachodnioeuropejskiego baroku z duchowością prawosławia. Glaubitz był luteraninem, ale pracował zarówno dla luteran jak i dla prawosławnych i katolików [Raila, 2006: 44].

Położone na zachodzie Białorusi Grodno było niegdyś ważnym grodem Czarnej Rusi [Mironowicz, 2001: 43], która obejmowała strefę nadniemeńską terytorium plemienia Dregowiczów. Kroniki ruskie wspominają o jego istnieniu na początku drugiego tysiąclecia n.e. Cennym pomnikiem przeszłości z tego okresu jest cerkiew pw. św. św. Borysa i Gleba, datowana na XI-XII wiek [Jodkowski, 1936: 7]. W XII-XIII wieku gród był stolicą samodzielnego ruskiego księstwa, jednego z księstw nadniemeńskich. Według niektórych źródeł w połowie XIII wieku miał jeszcze władać Grodnem książę haličko-włodzimierski, pierwszy i jedyny w dziejach Rusi król – Daniel Romanowicz [Rąkowski, 1997: 67]. W roku 1270 panował już litewski książę Trojden, a po nim władzę objęli Witenes i Gedymin. Za panowania wielkiego księcia Witolda (1401-1430) nad Niemnem wzniesiono dwa zamki – górny i dolny. W 1440 roku wielkim księciem litewskim został syn Władysława Jagiełły – Kazimierz. Jego siedzibą był zamek w Grodnie. Tu przebywał i zmarł syn księcia – Kazimierz ogłoszony świętym i patronem Litwy. Grodno XVI-wieczne było przykładem zgodnego współżycia ludności litewskiej i ruskiej. Z przywileju wydanego przez Bonę Sforza w 1541 roku wiemy, że Grodno miało wów-

Ilustracja 5. Cerkiew pw. św. św. Borysa i Gleba. Najstarszy zabytek Grodna

Źródło: zbiory własne

czas dwu burmistrzów: jednego litewskiego, drugiego ruskiego. Pieczęć miejska pozostawała na ratuszu we władaniu burmistrza litewskiego, klucze natomiast mieli w posiadaniu: burmistrz ruski, wójt i jeden z rajców litewskich [Dubas-Urwanowicz, 1987: 11].

Polacy zaczęli przybywać do Grodna już od XIV wieku [ibidem: 15]. Po unii polsko-litewskiej w Lublinie w 1569 roku miasto znalazło się w obrębie Rzeczypospolitej, „która jednoczyła w jeden naród i jedno państwo”⁵ dotychczas odrębne: Wielkie Księstwo Litewskie i Królestwo Polskie. W wyniku unii powstawało państwo o ustroju federacyjnym. Grodno stało się ulubionym miejscem pobytu króla Stefana Batorego. Z jego inicjatywy zbudowano kościół pełniący obecnie rolę katedry. Jest on zaliczany do największych barokowych świątyń dawnej Rzeczypospolitej i jest obecnie jednym z największych kościołów katolickich na Białorusi.

25 XI 1795 roku w mieście nad Niemnem akt abdykacji podpisał ostatni król wolnej Polski Stanisław August Poniatowski. Represje władz rosyjskich

⁵ Od niedawna historia tej części Europy jest także w całości reprezentowana w podręcznikach białoruskich [m.in.: Paraskou, 2003: 74].

Ilustracja 6. Katedra grodzieńska oraz przylegające do niej budynki klasztorne

Źródło: zbiory własne

zmierzały do zniszczenia kultur narodów zamieszkałych na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Po 1863 wprowadzono zakaz druku w języku litewskim. W latach 1866-1871 obowiązywał zakaz posługiwania się językiem polskim w życiu publicznym. W proteście polska społeczność bojkutowała imprezy i przedstawienia zespołów rosyjskich. Polskie życie kulturalne odbywało się w warunkach konspiracyjnych w mieszkaniach prywatnych. Do nich należał także dom Elizy Orzeszkowej – autorki *Nad Niemnem*. W latach 1922-1927 mieszkała w Grodnie inna znana polska pisarka Zofia Nałkowska. Najlepsze jej utwory związane są z tym miastem. Dotyczy to także *Granicy*, drugiej poza *Nad Niemnem* powieści, która znajduje się w kanonie lektur szkolnych w Polsce, a która jest bezpośrednio związana z nadniemieńskimi realiami. Autorka poświęciła Grodnu mniejsze utwory: *Niedobra miłość*, *Ściany świata* czy *Węzły życia*. Pisarka była też w grodzie nad Niemnem podczas odsłonięcia pomnika Elizy Orzeszkowej w 1929 roku.

W latach dwudziestych XX wieku miasto było ważnym regionalnym centrum kultury. Wydawano tu liczne pisma różnych grup narodowych zamieszkujących Grodno. Polacy publikowali „Nowe Życie” oraz „Dziennik Kresowy”.

Czasopismo „Rycerz Niepokalanej” redagował – znajdujący się w latach 1922-1927 w klasztorze oo. Franciszkanów – przyszły święty – ojciec Maksymilian Kolbe. Społeczność żydowska wydawała „Grodner Moment”, „Grodner Sztyme” oraz „Unser Grodner Ekspres”. Głos Białorusinów reprezentowały „Biełaruskaja Dolia” i „Biełaruskaja Dumka”.

W 1939 roku nad Niemnem urodził się polski piosenkarz i kompozytor Czesław Wydrzycki (1939-2004). Wykształcenie muzyczne zdobył w Grodnie. W roku 1958 w ramach tzw. repatriacji artysta przeniósł się z Białorusi do Polski. Tu przyjął pseudonim artystyczny Niemen od rzeki płynącej w pobliżu jego miejsca urodzenia, wsi Wasiliszki na Grodzieńszczyźnie. W drugiej połowie XX wieku był jedną z najbardziej znaczących postaci w obszarze polskiej muzyki popularnej.

Ważnym dla nadniemeńskiego pogranicza jest miasteczko Supraśl położone dziś na obrzeżach Białegostoku⁶. Jak pisze Arvydas Pacevičius [Pacevičius, 2006a: 54] Supraśl – a konkretnie ufundowany przez Aleksandra Chodkiewicza w 1498 roku prawosławny monaster – stał się „prawdziwym skrzyżowaniem tradycji Slavia Romana i Slavia Orthodoxa”.

Świątynia monasteru stanowi przykład gotyckiego stylu w architekturze cerkiewnej. Zburzona przez hitlerowców w czasie drugiej wojny światowej, odbudowana na przełomie XX i XXI wieku. W krótkim czasie monaster stał się jednym z najważniejszych centrów życia religijno – kulturowego prawosławia. W roku 1557 w bibliotece klasztornej znajdowało się 209 ksiąg rękopiśmiennych, w tym aż 203 w języku ruskim. Po przejęciu klasztoru przez Cerkiew grekokatolicką profil księgozbioru uległ zmianie. W 1668 roku w bibliotece klasztoru Bazyljanów znajdowało się 371 ksiąg, w tym 194 w języku ruskim, 105 – łacińskim oraz 72 – w języku polskim. Tylko 14 ksiąg było drukowanych [ibidem]. W drugiej połowie XVIII wieku drukowano w oficynie supraskiej książki w języku litewskim. W 1787 roku ukazała się książka *Ziwas Pona Yr Diawa musu Jezusa* [Pacevičius, 2006b: 181]. Pięć lat później (1792) opublikowano *Pieśni nabożne* Franciszka Karpińskiego, zbiór pieśni, które na trwałe weszły do kanonu polskich utworów religijnych. Otwierająca zbiór pieśń *Kiedy ranne wstają zorze...* w XIX wieku była śpiewana w większości polskich domów, po obu stronach Niemna. Natomiast pieśń *Bóg się rodzi, moc truchleje...* jest do dnia dzisiejszego jednym z najtrwalszych i najpiękniejszych estetycznych elementów bożonarodzeniowej tradycji w Polsce.

⁶ Białystok jest miastem stosunkowo młodym, otrzymał prawa miejskie dopiero w wieku XVIII, a znaczącym ośrodkiem staje się dopiero obecnie (nie licząc krótkiego okresu w oświeceniu związanego z rodem Branickich i ich białostocką siedzibą).

Ilustracja 7. Cerkiew pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny w Supraślu

Źródło: zbiory własne

Z Supraśla pochodzi najstarszy zachowany prawosławny rękopis muzyczny zapisany za pomocą notacji pięcioliniowej, tzw. irmologion supraski. W XVI wieku w monasterze napisał go pochodzący z Pińska Bogdan Onisimowicz. W Supraślu spędził ponad pół wieku, przebywał tu w latach 1572-1630. W wyniku konfliktu z możnowładcą Krzysztofem Chodkiewiczem został wypędzony z miasta, ale zabrał ze sobą swoje dzieło, które wkrótce znalazło się w Ławrze Peczerskiej w Kijowie. W czasach socjalistycznych irmologion najpierw trafił do muzeum, a potem do Biblioteki Akademii Nauk Ukrainy. Tu w 1972 roku na arcydzieło natrafił prof. Anatolij Konotop. To on opracował naukowo pochodzący z Supraśla skarb i przełożył go na współczesny zapis nutowy. Wyjątkowość irmologionu przejawia się w bogactwie zawartej w nim muzyki. Na kilka stuleci utknął on w klasztornych bibliotekach. Przez szereg lat po odnalezieniu był jedynie zabytkiem, ale od niedawna jego fragmenty włączają do swego repertuaru cerkiewne chóry.

Niemen w kulturze symbolicznej

Niemen jako motyw często pojawia się w literaturze narodów zamieszkujących w tej części Europy. Motywy literackie znaczeniowo związane z żywiołem wodnym tzw. motywy akwaticzne bardzo często były wykorzystywane w XIX-wiecznej poezji. Zasadniczo był to efekt romantycznego uznania niezależności fenomenów natury od człowieka. W sentymentalizmie stanowiły one jedynie nastrojowy pejzaż, na tle którego spotykali się kochankowie. Natomiast w romantyzmie wychodzą poza tę konwencję, wyraźnie nawiązując do duchowości grupy kulturowej, stając się znaczącym symbolem dziedzictwa kulturowego grupy. W takiej postaci obecne są w twórczości czołowych poetów narodowych zarówno XIX jak i XX wieku. W literaturze polskiej dotyczy to na przykład Adama Mickiewicza, w litewskiej Maironisa, zaś w białoruskiej Jakuba Kołosa. Rzeki jako wody „żywe”, w twórczości literackiej pełniły funkcję oczyszczającą i ożywczą, stając się inspiracją i źródłem spokoju. Taką rolę odgrywał Niemen także u Adama Mickiewicza. W wierszu zatytułowanym *Do Niemna* powstałym w 1826 roku poeta pisze:

Niemnie, domowa rzeko moja! gdzie są wody,
Które niegdyś czerpałem w niemowlęce dłonie,
Na których potem w dzikie pływałem ustronie,
Sercu niespokojnemu szukając ochłody?

Niemen jawi się także jako ucieleśnienie tego, co twórcy kulturowo najbliższe, małej ojczyzny znaczonej ścianami rodzinnego domu. W takim kontekście rzeka pojawia się w jednym z najbardziej kanonicznych fragmentów polskiej literatury *Inwokacji* do poematu *Pan Tadeusz*, napisanego przez Mickiewicza na emigracji we Francji.

Litwo! Ojczyzno maja! Ty jesteś jak zdrowie,
Ile cię trzeba cenić, ten tylko się dowie,
Kto cię stracił. Dziś piękność twą w całej ozdobie
Widzę i opisuję, bo tęsknię po tobie.
(...)
Panno święta, co Jasnej bronisz Częstochowy
I w Ostrej świecisz Bramie! Ty, co gród zamkowy
Nowogródzki ochraniasz z jego wiernym ludem!
Jak mnie dziecko do zdrowia powróciłaś cudem,
(...)

Tak nas powrócisz cudem na Ojczyzny łono.
 Tymczasem przenoś moją duszę utęsknioną
 Do tych pagórków leśnych, do tych łąk zielonych,
 Szeroko nad błękitnym Niemnem rozciągnionych;

Tak Niemen jak i Litwa, użyta w apostrofie w pierwszym wierszu poematu, stanowią o małej ojczyźnie poety. Odnoszą się do miejsca, z którym był on nadzwyczaj silnie związany. Słowo Litwa jest tu odpowiednikiem Wielkiego Księstwa Litewskiego. W takim zresztą znaczeniu słowo to było używane w języku potocznym, aż do początków XX wieku w opozycji do Korony jak nazywano inną składową część dawnej Rzeczypospolitej – Królestwo Polskie. W księdze VI poematu Mickiewicza znów pojawia się Niemen, tym razem jako tymczasowa granica, a jednocześnie symbol nadchodzącej wolności.

Już są w drodze, na pierwszy znak Napoleona
 Przejdą Niemen i – bracie! Ojczyzna wskrzeszona!

W poemacie *Beniowski* – innego polskiego poety Juliusza Słowackiego – Mickiewicz jest symbolizowany przez rzekę związaną z jego krajem dzieciństwa („Niemen stary”). Zaś autor poematu siebie ukrywa pod nazwą innej rzeki – Ikwy [Kolbuszowski, 1999: 71].

Ikwo! Płyn przez łąk zielonych kobierce!
 Ty także sławna, że fal twoich gwary
 Jakoby z Niemnem w olbrzymiej rozterce
 Gadają. – Tyś zmusiła Niemen stary
 Wyznać, że wielki, że w sławę płynie...

U klasyka literatury białoruskiej Jakuba Kołasa Niemen symbolizuje wspólnotę narodową Białorusinów. W wierszu zatytułowanym po prostu NIEMEN (Нёман) poeta pisze o nim „nasza rzeka”, która „przecina kraj ojczysty Białorusina”.

Гой ты, Нёман, наша рэка!
 Поіш ты і корміш нас,
 Бедну чайку чалавека
 Ты з сабой насіў не раз.
 (...)
 Перарэзаў край ты родны
 Беларуса-мужыка...
 О, наш чысты, наш свабодны
 Нёман, быстрая рака!

Ты цячэш далёка, знаю,
 З веку ў век і з году ў год.
 Раскажы ж другому краю,
 Як у нас жыве народ.

Także w literaturze litewskiej Niemen staje się symbolem narodu i pojawia się w twórczości poetów zaliczanych do kanonu narodowej literatury. Jeden z najbardziej znanych poematów litewskiego poety Maironisa zaczyna się od słów:

Kur bėga Šešupė, kur Nemunas teka
 Tai mūsų tėvynė, graži Lietuva⁷.

Słowa te zna każdy Litwin. Poemat Jonasa Mačiulisa – Maironisa wielu uważa za nieoficjalny hymn Litwy. Inny poeta litewski Jonas Žilius wyraża pragnienie, aby dźwięki poetyckiej liry dotarły do rodzinnego kraju i stały się wyrazem tęsknoty do ojczyzny, w której płyną rzeki rodzinne: Wilia, Niemen i Szeszupa. To one stanowią części ojczyzny, jak lilia i ruta stają się symbolem Litwy [Jurevičiute, 2005].

Skambek, lyros balse sidabrinis,
 Tegul tavo akordas pirmutinis
 Nuskrieja angelo sparnais i tą šalėlę,
 Kur Nemunas, kur Vilijos melyne,
 Šešupe, – ten, kur Lietuvoj tevynej
 Tarp rutu žydi lelija daržely...

Mickiewicz, Kołas i Maironis to trzech poetów należący do kanonu literatury swoich narodów. Wszyscy trzech nawiązują do ziem nad Niemnem i do samej rzeki jako do matecznika kultury swych narodów. Przy tym dla każdego z tych narodów ziemie nad Niemnem nie leżą w geograficznym centrum ich terytorium etnicznego. Niemen staje się swoistym fenomenem. To tu spotykają się kultury, tu są ich pogranicza, strefy, gdzie wchodzi w interakcje z innymi wzbogacając się przy tym. Paradoksalnie na obrzeżach kultur narodowych wyrastają symbole stanowiące samo centrum narodowych kanonów. Tak oto prawie cała polska poezja romantyczna powstała na obszarach, które dzisiaj nie leżą w obrębie Polski, lecz na obszarach krajów ościennych, które w minionych wiekach stanowiły przestrzeń intensywnej dyfuzji kulturowej. W dużej części jest to terytorium, którego symbolem jest Niemen.

⁷ Where the Šešupė runs, where the Neman flows; That's our homeland, beautiful Lithuania

Dziś przestrzeń ta ma ogromny potencjał, aby stać się miejscem nowego spotkania. Kultury narodowe białoruska, litewska i polska pozbawione kompleksów, chęci zawłaszczania terytoriów i reprezentujących je symboli mogą do woli czerpać z wielokulturowego dziedzictwa, które w dużej części stanowi o rdzeniu ich tożsamości. Konieczna jest jednak do tego pogłębiona refleksja, pozbawiona stereotypowych uproszczeń, tak charakterystycznych dla powszedniej dydaktyki. Warto więc sięgać do myśli tych postaci, które tworząc na nadniemeńskiej ziemi głośno nawoływały do otwarcia się na siebie ludzi różnych kultur, postaci takich jak: Antoni Baranowski, Czesław Miłosz, Tomasz Venclova czy Jerzy Giedroyc. Wszyscy oni dostrzegali wartość w trwaniu wielokulturowego świata, nie rezygnowali jednocześnie z nadawania wartości wspólnotom, z których wyrosli.

W obliczu coraz intensywniejszych procesów dyfuzji kultur obszary pogranicza stają się coraz atrakcyjniejszymi laboratoriami do wdrażania projektów związanych z wielo- i międzykulturowością. Takim obszarem są niewątpliwie ziemie nad Niemnem. Po obu brzegach rzeki przenikały się wzajemnie kultury białoruska, litewska, polska, niemiecka i rosyjska. To tu na peryferiach kultur narodowych rodziły się dzieła, które trafiły do ich kanonów, stanowiąc samo jądro – centrum kultury. Stąd peryferyjne w sensie geograficznym przestrzenie pełnią rolę centrum w formowaniu kulturowej tożsamości. Szczególne zadanie w procesie kształtowania tożsamości kulturowej ma edukacja międzykulturowa [szerzej: Sobecki, 2007]. To ona umożliwia unikanie zawłaszczania symboli i kulturowego centryzmu, pozwalając jednocześnie dziedziczyć kulturę grup odniesienia. Wydaje się, że Niemen jest znakomitym symbolem realizacji edukacji międzykulturowej w naszej części Europy.

Bibliografia

- Bardach J. (1982), *Le rencontre des Eglises catholique et orthodoxe sur les territoires orientaux du Royaume de Pologne et de Lituanie aus XIV-XVI siècles, The Common Christian Roots of the European Nations. An International Colloquium in the Vatican*, Florence.
- Bednarski J. (1987), *Kultura marginalna*, (w:) Z. Staszczak (red.), *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, Warszawa – Poznań.
- Dubas-Urwanowicz E. (1987), *Grodno do XVIII wieku. Miasto i ludność*, (w:) A. Woltanowski, J. Urwanowicz (red.), *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, Białystok.
- Dubonis A. (2006), *Pisarz*, (w:) V. Ališauskas i in. (red.), *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*, Kraków.
- Jodkowski J. (1936), *Świątynia warowna na Kokoży w Grodnie w świetle badań archiwalnych i archeologicznych dokonanych w 1935 roku*, Grodno.

- Jurevičiute K. (2005), *Motywy akwaticzne w poezji polskiej i litewskiej XIX – pocz. XX wieku*, „Nasz Czas”.
- Kolbuszewski J. (1999), *Kresy*, Wrocław.
- Rąkowski G. (1997), *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Białorusi*, Warszawa.
- Milewski J.J. (1987), *Grodno; miasto i ludność w okresie międzywojennym*, (w:) A. Woltanowski, J. Urwanowicz (red.), *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, Białystok.
- Mironowicz E. (2001), *Historia Białorusi*, Białystok.
- Pacevičius A. (2006a), *Biblioteki*, (w:) V. Ališauskas i in. (red.), *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*, Kraków.
- Pacevičius A. (2006b), *Czytelnictwo*, (w:) V. Ališauskas i in. (red.), *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*, Kraków.
- Paraszkou S.A. (2003), *Historija kultury Białorusi*, Minsk.
- Raila E. (2006), *Barok*, (w:) V. Ališauskas i in. (red.), *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*, Kraków.
- Renikowa W. (1999), *Z dziejów Grodna*, (w:) A. Stawarz (red.), *Pamięć Grodna 1919-1939. Informator*, Warszawa.
- Sobecki M. (2007), *Kultura symboliczna a tożsamość. Studium tożsamości społeczno-kulturowej Polaków na Białorusi z perspektywy edukacji międzykulturowej*, Białystok, <http://pbc.biaman.pl/dlibra/doccontent?id=8674&dirids=1>
- Trimonienė R.R. (2006), *Polonizacja*, (w:) V. Ališauskas i in. (red.), *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*, Kraków.
- Venclova T. (2003), *Wilno*, Vilnius.

SUMMARY

The Neman River
– the centre or periphery of symbolic culture
in the context of intercultural education

Generally, the border area is a space where criterial symbols are constructed. Those symbols are the background signs for national identity of individuals. One of such symbols on the Polish – Lithuanian – Belorussian border area can be the Neman River. It runs near the border of every mentioned culture in the sense of a territory, but in the sense of a meaning it is in the centre. The central issue for this process is a historical context, which constructs a sub-structure for the cultural identity of an individual. Samples of history are the towns. In a given space there are: Vilnius, Hrodna and Supraśl. Every one of them represents a separate space for national identity, but for centuries they shared a common space for different groups.